

Huszthy Bálint: Ómagyar nyelvlecke újmagyaroknak

Bevezetés

A Mézga-család „újmagyar” nyelve (Romhányi–Nepp, 1968) nem komolytalan ötlet, hiszen a nyelvi változás többnyire az egyszerűsödés irányába halad. A mai magyar nyelv is jelentős egyszerűsödésen ment keresztül a középkori állapotához képest. Az egyik legnagyobb különbség a fiktív „újmagyar” és az eredeti ómagyar között mégis abban áll, hogy az utóbbi jól érthető a mai beszélők számára.

A címben szereplő „újmagyar” szó persze nem a jövőbeli, hanem a mai magyarokat jelenti. A m. nyelv történetének „nyelvemlékes” korát három korszakra szokás osztani: *ómagyar* (896–1526), *középmagyar* (1526–1772) és *újmagyar* (1772–napjainkig). A korszakhatárokat jelölő dátumok szimbolikusak, ám egyben igen fontos történelmi és kulturális mezsgyék: a honfoglalás és letelepedés többek között rengeteg új szót, stabil nyelvi kontaktusokat hozott a magyar nyelvbe, valamint útjára indította az írásbeliséget; a mohácsi vész következtében középkori nyelvemlékeinknek elsőprő többsége elpusztult; a nyelvújítás pedig az innovációs kísérletek mellett a köznyelvesülés folyamatát is elindította (vö. Kiss–Pusztai, 2003, p. 16).

Legjelentősebb ómagyar nyelvemlékeink kódexek, melyekből alig ötven maradt fenn, noha hozzávetőleges becslések szerint ötvenötezer magyar nyelvű kézirat létezett korábban (vö. Madas–Monok, 1998, p. 15).¹ Ezt a cikket két kódex szövegével fogom illusztrálni: a *Müncheni kódex* (1466; rövidítve MK) a négy evangélium legrégebbi magyar fordítását tartalmazza, a

---

¹ Az ómagyar és középmagyar kódexek elérhetők az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapján: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>.

Jordánszky-kódex (1516–19; rövidítve JK) pedig a legteljesebb ómagyar bibliafordítást.

Az ábrákon János evangéliumának bevezetése látható a két kódexből kivágva, melyek a kódexek kinézetét, formai sajátosságait (pl. iniciálé, hasábos elrendezés, betűtípus, helyesírás stb.) és nyelvezetét is jól szemléltetik.

1. ábra: Müncheni kódex: János 1,1–2² és Jordánszky-kódex: János 1,1–2³

A nyelvi változás folytonosságáról tesznek tanúbizonyságot a két kódex nyelvezetének különbségei: a MK szövege általánosságban régiesebbnek tűnik, holott a kódexek csupán ötven év különbséggel keletkeztek. Erre apró példa, hogy a JK fenti szövegében megjelenik egy határozott névelő („az yghe”), ami jelentős nyelvi újítás a MK szövegéhez képest, mert a névelő a korai ómagyar korban még teljesen hiányzott a magyar nyelvből, és

² MK, szövegű olvasat: „Kezdetben vala Ige, és Ige vala Istennél, és Isten vala Ige. Ez vala kezdetben Istennél.”

³ JK, szövegű olvasat: „Kezdetben vala Ige, és az Ige vala Istennél, és Isten vala Ige. Ez kezdettől fogva vala Istennél.”

használata fokozatosan terjedt el a középmagyar korig (vö. Egedi, 2011).⁴

Következtetések a két kódex alapján

Az ómagyar nyelvállapotot nem a határozott névelő általános hiánya jellemzi legjobban, épp ellenkezőleg, a középkori magyar gazdagabbnak tűnik a mainál, amennyiben zömében több nyelvi elem jelenik meg benne.

Időnként úgy tűnik, mintha feleslegesen túlbujáznók, körülményesen bőbeszédűek volnának az ómagyar bibliafordítások, ami a szövegek fordítás mivoltának, illetve írott jellegének is betudható (vö. Egedi, 2014). Ugyanakkor, ha közelebről megvizsgáljuk a szövegeket, szembetűnik, hogy egyes redundánsnak érzett elemek mennyire következetesen szerepelnek bizonyos nyelvtani szerkezetekben. Felmerül a gyanú, hogy ezek hiánya esetleg nyelvtanilag hibás lehetett az ómagyarban. Így például az „és” kötőszó a felsorolások minden eleme, illetve valamennyi mellérendelő tagmondat között jelen van, pl.: a) „és ott vevé őtet [...], és megáldá [...], és mondá” (JK); b) „hívj szegényeket és bénákat és sántákat és vakokat, és boldog lész” (MK).⁵ Hasonlóan kötelező elem lehetett az ómagyarban a személyes névmás is birtokos szerkezetben, mely a mai magyarban hiányzik, pl.: c) „kiknek Pilátus ő vérüket elegyítette ő áldozatukkal” (MK); d) „vevé őtet ő karjaira” (JK); e) „mert láták én szemeim te üdvözítődet” (JK).

E két apró példán kívül számos más nyelvtanilag kötött elem tűnik még fel az ómagyar szövegekben, melyek mind hozzájárulnak a nyelvezet látszólagos körülményességéhez.

Az és után a leggyakoribb ómagyar szavak a *vala* és a *kedig* 'pedig'; ezek mellett igen sok, többnyire funkciótlanak tűnő

---

⁴ Összehasonlításképpen: a Károli Biblia (1590) azonos szakaszában már jelentősen több határozott névelő szerepel: „Az kezdetben *vala* amaz Ige, és az az *ige* *vala* az Istennél, és az az *ige* Isten *vala*. Ez az *ige*, kezdettől fogva az Istennél *vala*.”

⁵ Példa erre a János-evangélium ábrákon idézett bevezető mondata is, melyben kétszer szerepel az „és”, míg az egyiket a legtöbb mai fordításban törölték.

töltelékszó ismétlődik a kódexekben, mint *néminemű*, *valóbizony*, *demaga* stb.,⁶ pl.: f) „Vala *kedig* ott *néminemű* ember”⁷ (MK); g) „Az aratat *valóbizony* sok, a művesek *kedig* kevesek”⁸ (MK); h) „*Demaga valóbizony* mondom tinektek”⁹ (MK). Úgy tűnik, hogy a *kedig* és a különféle töltelékszavak fontos kohéziós elemek az ómagyarban, céljuk sokszor nyomatékositás, illetve olykor deiktikus jellegűek. A *néminemű*höz hasonló kvantorok pedig szinte kötelezően specifikálhatják a határozatlan főneveket (amihez az újmagyarban elegendő egy határozatlan névelő).

A „*vala*” azért tűnik fel számtalanszor az ómagyar szövegekben, mert három szerepben is állhatott. Az ómagyarban legalább négy múlt idő létezett, melyek egymással nem voltak felcserélhetők (vö. Bárczi–Benkő–Berrár, 1967, p. 515). A köztük lévő jelentésbeli különbségek azonban az újmagyar korra semlegessé váltak, és ma egyedül a „befejezett jelent” használjuk (vö. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs, 2013, p. 99).¹⁰ A *vala* önállóan is képezhetett múlt idejű alakot (a mai „volt” értelemben), valamint segédigeként két másik múlt idő része volt, így majdnem minden mondatban szerepelt.

Nemcsak szavak, hanem grammatikai kategóriák is lehettek kötelezők az ómagyarban az újmagyarhoz képest, mint például a többes számú egyeztetés. A d), e) és g) példákban szerepelnek olyan többes számú főnevek, melyek a mai magyarban egyes számban szoktak megjelenni (például a páros testrészek). Egyéb példákból kiderül, hogy számnévi kifejezések használata is kötelező egyeztetéssel járhatott az ómagyarban, pl.: i) „három emberek sok nyomorúságokkal” (JK); j) „aluszik *vala* Péter két vitézek között két láncokkal megkötözvén” (JK). Könnyen elképzelhető, hogy a többes szám fordítói latinizmus, ám a számbeli egyeztetések nagy száma és következetessége alapján

⁶ Az ómagyarban gyakori a kötőszóhalmozás, mint amilyen a *demaga*, a *de azonban*, valamint az újmagyarban sokszor helytelenített *de viszont* is.

⁷ Mai fordításban: „Volt ott egy ember”.

⁸ Mai fordításban: „Az aratnivaló sok, a munkás kevés”.

⁹ Mai fordításban: „Bizony mondom nektek”.

¹⁰ „És kinek hiányoznak [a múlt idők]?” – tette fel a kérdést egy neves nyelvész egy nyelvtörténeti konferencián; mert valóban, a mai magyarban egyetlen múlt idő (és az igekötők) használatával is lehetséges különböző múltbeli viszonyok árnyalása.

egy korábbi grammatikai állapotra is gyanakodhatunk, melyben a többes számú egyeztetés nyelvtanilag helyesnek számíthatott.

Végül azokról a „szóinyencségekről” szeretnék szót ejteni, melyek az ómagyar szórakoztató oldalát is feltárják. Számos olyan szót találni pl. ómagyar szövegekben, melyek mára alakilag változatlanok maradtak, ám jelentésük átalakult: *éh* 'gyomor', *hős* 'fiúgyermek', *ápol* 'csókol', *rokon* 'közel', *ingyen* 'egyáltalán (nem)', *vigaszt* 'gyógyít', *vigyáz* 'virraszt' stb.¹¹ Ezek a szavak arra az etimológiai törvényszerűsége hívják fel a figyelmet, hogy az elvont kifejezések konkrétabb jelentésüekből keletkeznek (É. Kiss–Gerstner–Hegedűs, 2013, p. 130).

A mai magyar nyelvben találkozni olyan ómagyar eredetű szavakkal is, melyek szótöve mára kihalt, és csupán képzett változatban éltek tovább, pl.: *vemhes* ← *vehem* 'csikó'; *istápol* ← *istáp* 'mankó'; *tapodtat* ← *tapod* 'lép'; *híja* ← *hí* 'üresség'; *eloroz*, *orvul*, *orgyilkos* ← *or* 'tolvaj', stb. Továbbá jó néhány olyan hangulatfestő jellegű szó is létezett az ómagyar korban, melyek hangzását a mai magyar kifejezőbbnek érezheti a szó újmagyar megfelelőjéhez képest, pl.: *hagyapik* 'köp', *beléndezkedik* 'paráználkodik', *rezzeszt* 'késztet', *leletezetes* 'beteg', *villamodik* 'hajnalodik', *derhenyő* 'derült idő', stb.

Olyan szavakat is találni, melyeknek nemcsak alakja, hanem nyelvtani szerepe is átalakult, vagy kiveszett a magyar nyelvből. Többek között szintetikus határozószók tartoznak ide, melyek a mai magyarban csak körülírással fejezhető ki, pl.: *monnó* 'mindkettő', *koronként* 'időnként, egyfolytában', *tétova* 'mindenfelé, sokfelé', *legottan* 'rögtön, egyszercsak', stb. Ám ide sorolható a *vall* ige is, amely az ómagyarban épp olyan birtoklást kifejező ige volt, mint az angol *have*, német *haben*, francia *avoir*: r) „Mert minden

---

¹¹ Szövegkörnyezetből kiragadott példák: k) „Lőn Jónás a cethalnak *éh*ában három éj és nappal” (JK); l) „*Hős*, teneked mondom, kelj fel! [...] És megadá őtet ő anyjának” (MK); m) „Júdás, *ápol*tattal áruod el Embernek Fiát?” (MK); n) „Állnak vala kedig *rokon* Jézusnak keresztjéhez és ő anyja és ő anyjának húga.” (MK); o) „*Ingyen* sem tudom, sem ismertem, mit mondasz” (MK); p) „És hozának őneki minden gonoszul valókat [...], és *megvigasztá* őket.” (MK); q) „Túrjetez itt, és *vigyázatok* érvelem [...], és lelé azokat alattok, mert valának ő szemük megnehezedeztek” (MK).

vallónak adatik, és bőveltetik, attól kedig, ki nem *vall*, és az, melyet *vall*, elvetetik őtőle" (MK), vagyis akinek van, annak még adnak, akinek pedig nincs, attól még azt is elveszik, amiye van.

Konklúzió: Milyen is az ómagyar?

Középkori kódexeink szövege igen körülményesnek tűnik, mintha a szerzők túlbonyolítanák az egyszerűbben is kifejezhető információtartalmat. Mindez a fennmaradt szövegek fordítás jellegéből is adódhat, ám mivel sok nyelvi változás az egyszerűsödés irányában halad, az ómagyar valószínűleg eredetileg is szövevényes volt.¹²

Az ómagyar számos nyelvtanilag kötött elemet tartalmaz, melyek mára kikoptak, de a középkorban feltehetőleg csak használatukkal lehetett a mondandó nagy részét megfogalmazni. Az ómagyar tehát „komplikáltabb” az újmagyarnál, de egyúttal gazdagabb is (hiszen például több igeidő, változékony rag- és névutórendszer, mára elhomályosult szóképzések, szemléletes megfogalmazások jellemzik), valamint személyes benyomásként elmondható róla, hogy szép és szórakoztató (ezt a bő körülírások, gyakori ismétlések – pl. *vala* –, és az alakilag a maiakkal azonos, de mást jelentő szavak válthatják ki).

Az ómagyar egyik legmeglepőbb tulajdonsága, hogy jól érthető. Ennek egyik oka, hogy „nem kevesebb van benne, hanem több”, hiszen az azóta egyszerűsödött szerkezetek többet árulnak el számunkra a jelentésből (még ha néha homályosak is). Másrészt egyes nézetek szerint az ómagyar érthetőbb a mai beszélők számára sok más nyelv középkori változatához képest. Ennek a benyomásnak számos nyelven belüli és kívüli oka lehet (pl. a magyar nyelv kifokú nyelvjárási különbségei, vagy az agglutináló szerkezet, ami miatt a szótó többnyire jól kivehető marad).

---

¹² Ezzel ellentétben a passzív szerkezet eltűnése pl. nem egyszerűsítette, hanem bonyolította a magyar nyelvet, amire jó példa a tékozló fiú egyik mondata apjához: s) „Immár nem vagyok méltó *hívattatnom* te fiadnak” (MK), amit a mai fordítások csak jelentéstorzulással járó körülírással tudnak visszaadni: „Már nem vagyok méltó *arra, hogy* a fiadnak *nevezz*”.

Mindenesetre az ómagyar szövegek olvasása (főleg digitalizált változatban, vö. Simon, 2014) az újmagyaroknak valóban nem esik kifejezetten nehezére, és erre tudom buzdítani cikkem olvasóit is, ha még többet szeretnének megtudni az ómagyar nyelvezetről, hiszen ennek legjobb módja az egyéni tanulmányozás.

Felhasznált irodalom

BÁRCZI Géza–BENKŐ Loránd–BERRÁR Jolán (1967): *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

EGEDI Barbara (2011): Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: BAKRÓ-NAGY Marian–FORGÁCS Tamás, *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged, SZTE, pp. 35–47.

EGEDI Barbara (2014): A latin forrásszövegek hatása az ómagyar szintektikai jelenségekre. In: É. KISS Katalin, *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, Függelék.

É. KISS Katalin (2014): *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

É. KISS Katalin–GERSTNER Károly–HEGEDŰS Attila (2013): *Kis magyar nyelvtörténet*. Piliscsaba, PPKE BTK.

KISS Jenő–PUSZTAI Ferenc (2003): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

MADAS Edit–MONOK István (1998): *A könyvkultúra Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó.

ROMHÁNYI József–NEPP József (1968): Üzenet a jövőből – A Mézga család különös kalandjai. Rajzfilmsorozat.

SIMON Eszter (2014): Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. KISS Katalin, *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford, Oxford University Press, Függelék.